

Степан Віднянський

СЛАВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ, НАПРЯМИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Розглядаються основні етапи, пріоритетні напрями і тенденції розвитку славістичних студій в Інституті історії України НАН України, започатковані у 1947 р. створенням відділу загальної історії і історії слов'ян. Аналізуються внесок провідних істориків-славістів інституту — Ф.П. Шевченка, В.І. Клокова, І.М. Мельникової, П.М. Калениченка, П.С. Соханя та інших у становлення й розвиток вітчизняної богемістики, балканістики, болгаристики, полоністики і міжслов'янських взаємин, сучасні проблеми та перспективи історичної славістики.

Ключові слова: *Інститут історії України НАН України, історична славістика, етапи, напрями, проблеми та тенденції розвитку.*

Славістика або слов'язознавство як комплексна наукова дисципліна, сукупність соціальних і гуманітарних наук про слов'ян, їх історію, мову, фольклор, літературу, матеріальну і духовну культуру, нараховує понад 200-річну історію, проте її історіографія належить до кола предметів, розробка яких, на жаль, не відноситься до пріоритетних напрямів наукових досліджень. Навіть питання про її предмет нерідко стає темою дискусій на славістичних форумах, де окремі науковці трактують славістику як виключно філологічну дисципліну. Дійсно, мовознавство завжди було первісною ланкою і ядром славістики. Втім, у зв'язку з цим слід пригадати, що слов'язознавство в ряді країн Центральної та Південно-Східної Європи народжувалося на межі XVIII–XIX ст. на ґрунті відродження й пробудження слов'янських народів та пошуків ними своєї історичної ідентичності і мовно-культурної відмінності від романо-германських народів, як одна з форм вираження національної самосвідомості слов'янських народів, їх боротьби за національно-культурну самобутність й незалежність, тож нелогічним є вилучення з поняття славістики історії та історії культури слов'ян. Розпочавшись з вивчення слов'янських пам'яток і мов, слов'язознавство виявилось цілком зануреним в історію, у дослідження генезису слов'янських народів та їх своєрідної культури. Тож не випадково перші славісти були і філологами, й істориками, й етнографами, й археологами (Й. Добровський, П. Шафарик, В. Караджич та ін.).

Про це свідчить і розвиток славістики на українських землях. Науковцями, зокрема С.А. Копиловим, доведено, що протягом нового

часу історіографічний процес в Україні в галузі дослідження історії слов'янських народів (М. Бантиш-Каменський, Ю. Венелін-Гуца, І. Срезневський, О. Бодянський, О. Котляревський, Т. Флоринський, В. Яроцький, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Максимович, Я. Головацький, І. Франко, М. Грушевський та ін.) розгортався в кореляції із формуванням національної свідомості та політичної ідеології українців, на тлі здобутків європейської історичної науки і філософії¹. У 1835 р., зокрема, в Російській імперії з'явилося чотири кафедри слов'янознавства, і в тому числі одна в Україні у Харківському університеті. До середини XIX ст. українське слов'янознавство вже згуртовувалося довкола кількох центрів у Російській імперії (Харків, Київ, Одеса) та Львівського в Австрійській монархії і досить інтенсивно розвивалося: тривало становлення різних напрямів, у тому числі й історичного, слов'янознавчих студій. У другій половині XIX ст. слов'янознавство увійшло до системи вищої історичної освіти, а в 1860-х роках історія слов'ян виокремилась із слов'янської філології в особливу дисципліну, що викладалася в усіх університетах та Київській духовній академії, а центром українських історико-славістичних досліджень стала Київська археографічна комісія. Більше того, наприкінці XIX ст. українська історична славістика домінувала в європейському слов'янознавстві і мала відмінні риси від слов'янофільства, яке стало загальноросійською ідеологією, що возвеличувала ідеї єдності слов'янських народів з яскраво вираженою месіанською роллю Росії та специфічним осмисленням історії (М. Погодін, М. Данилевський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, Ф. Достоевський).

Не переривалися дослідження історії, культури слов'ян та їх взаємин в українській історіографії, насамперед у діаспорній, і в міжвоєнні роки (Д. Антонович, І. Борковський, С. Дністрянский, М. Драй-Хмара, С. Смаль-Стоцький, А. Степович, Д. Похилевич, Є. Рихлік, С. Томашівський та ін.), хоча репресії 1920–30-х років в СРСР проти гуманітарної інтелігенції призвели до значних втрат у вітчизняній славістиці, яку влада вважала «лженаукою, ворожою щодо радянського ладу» (т. зв. «справа славістів» 1934 р. тощо). За таких умов створення в АН СРСР Інституту слов'янознавства, що проіснував менше трьох років (1931–1934), було єдиним винятком за увесь міжвоєнний період. Щоправда, вже наприкінці 1930-х років і в роки Другої світової війни слов'янофільство, а власне панславізм, був реанімований та поставлений на озброєння ВКП(б) як досить перспективний засіб використання для поширення комуністичного впливу на «братні» слов'янські народи і їх об'єднання «для боротьби проти фашизму». Більше того, особисто Й. Сталін інтенсивно спекулював на ідеї слов'янської єдності, і не лише для відсічі фашистської агресії, а й для післявоєнного формування прорадянського «східного блоку».

Зокрема, у 1944–1945 рр. він неодноразово на переговорах із лідерами Чехословаччини, Польщі, Югославії, Болгарії та інших східноєвропейських країн наполегливо переконував, що Радянський Союз прихильник «нового слов'янофільства», що принципово відрізняється від «старого» — царського, і може стати основою союзу слов'янських народів і держав Східної Європи у протистоянні відродженню реваншизму й нової загрози з боку Німеччини².

Свідченням появи нового зацікавлення до підготовки відповідних «спеціалістів» стало утворення восени 1939 р. кафедри історії південних та західних слов'ян на історичному факультеті Московського державного університету, у 1944 р. — кафедри слов'янської філології, а на початку 1947 р. — Інституту слов'янознавства в структурі Академії наук СРСР, одним із головних завдань якого було вивчення актуальних проблем історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, які були визволені Червоною армією від німецької окупації і розпочали за радянською допомогою і зразком будівництво основ соціалізму. Тобто, виходячи насамперед з політичної доцільності радянське керівництво дало можливість розвиватися слов'янознавству, але під жорстким партійним контролем. З моменту свого заснування ця академічна установа спеціалізувалася переважно на комплексному вивченні історії, культури, літератури і мов зарубіжних слов'янських народів і з часом набула великого досвіду в цій галузі й стала провідною науковою славістичною організацією СРСР, а згодом РФ³. На той час незначною була кількість університетських кафедр, які займалися проблемами всесвітньої нової й новітньої історії. Окрім Москви та Ленінграда, вони були у периферійних університетах у Воронежі, Казані, Пермі, Томську, Києві. Намагання розвинути різні напрями всесвітньої історії, у тому числі історичного слов'янознавства, в союзних республіках, зокрема в УРСР, наштовхувалися на небажання керівників АН СРСР позбутися традиційної монополії на цю галузь історичних знань.

І все ж, вже у 1947 р. в структурі Інституту історії АН УРСР, заснованому у 1936 р. в Києві, були створені відділ загальної історії і історії слов'ян та відділ історії міжнародних відносин, а у 1949 р. перший з них було перейменовано на відділ історії країн народної демократії. «Східна Європа» як нова геополітична реальність виникла за підсумками Другої світової війни. Упродовж сорока років територію, в межах якої домінував Радянський Союз, розглядали як окремих світовий регіон, що засвідчує відповідна документація ООН. «Зовнішня імперія» СРСР визначалася на Заході як «Східна Європа». Термін «Центрально-Східна Європа» видався компромісним. Однак у радянській історичній традиції йшлося спочатку про країни народної демократії (попри парадоксальність цього терміну),

потім про європейські соціалістичні країни або країни соціалістичного табору («співдружності»), основою якого стали слов'янські країни. Однак ці термінологічні дискусії не скасовували імперативного геополітичного факту, розтлумаченого англійським географом й геополітиком Хелфордом Джоном Маккіндером, який доводив: «Хто контролює Східну Європу, той керує Євразією, а хто контролює Євразію, той керує... світом».

Це твердження стало, по суті, відправною точкою для конфронтаційного ідеологічного дискурсу науковців СРСР і Заходу у роки «холодної війни». На Заході, зокрема, в цей період був підвищений інтерес до вивчення стану справ на Сході, в соціалістичному таборі, куди входили всі слов'янські країни і народи (а це — близько 300 млн. чол., або 35% населення Європи): створювалися спеціальні інститути, центри, кафедри русистики («радянології») і славістики. В СРСР, своєю чергою, дослідження проблем країн, які належали до радянської сфери впливу у Східній Європі, мало й прагматичний зміст вироблення практичних рекомендацій для втілення радянської політики в регіоні. Зокрема, аналіз становища у східноєвропейських сусідів УРСР був на той час особливо актуальним, тим паче, що західноукраїнські землі в різні історичні часи разом з прикордонними центрально-східноєвропейськими територіями входили до складу одних і тих же державних утворень, тобто мали спільну історію. Хоча, звичайно, радянська історіографія історії країн Центрально-Східної Європи була ідеологічно гомогенною та мала єдиний концептуально-методологічний зміст. Зокрема, розвиток слов'янознавчих студій у радянській Україні був повністю підпорядкований ідеологічним завданням комуністичного режиму та узгоджувався з напрямками роботи слов'янознавчих установ московського центру. Підтвердженням цьому є і розвиток славістичних досліджень в Інституті історії АН УРСР.

Загалом ознайомлення з науковим доробком співробітників академічного Інституту історії дає підстави виділити декілька періодів у розвитку історіографії проблем дослідження історії європейських соціалістичних країн, зокрема слов'янських.

Перший період від кінця 1940-х рр. до середини 1960-х рр. був пов'язаний насамперед із непростим перехідним періодом від сталінізму до «відлиги». У 1949 р. в Інституті історії АН УРСР, як вже зазначалося, був створений відділ історії країн народної демократії, який із самого початку і до 1960 р. очолював тоді ще кандидат історичних наук, згодом видатний український історик, член-кореспондент АН УРСР Федір Павлович Шевченко (1914–1995). Саме під його керівництвом у відділі були започатковані науково-дослідницькі теми з історії Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії та інших країн Центрально-Східної Європи, була налагоджена міжнародна наукова співпраця. Відділ тісно співпра-

цював з Інститутом слов'янознавства АН СРСР, спільно з яким, наприклад, 26 травня 1952 року відбулося розширене засідання, присвячене обговоренню рукописів нарисів «История Польши» та «История Болгарии». Із розвитком досліджень із всесвітньої історії в Україні у 1954 р. Вченої раді Інституту історії було надано право приймати до розгляду кандидатські дисертації й присуджувати на основі захисту науковий ступінь кандидата історичних наук зі спеціальності «Всесвітня історія». У тому ж році молодший науковий співробітник відділу історії країн народної демократії І.А. Петерс першим захистив кандидатську дисертацію з цієї спеціальності на тему «Исторична роль Радянського Союзу у визволенні Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників».

Ф.П. Шевченко неодноразово наголошував на тому, що Інститут історії має перетворитися на потужний науково-дослідницький і координаційний центр широкого профілю, де б розроблялися проблеми теорії і всесвітньої історії. Особливого значення керівник відділу надавав розвитку міжнародних наукових зв'язків українських істориків, зокрема координації роботи з ученими країн народної демократії: «Вивчення історії України без вивчення історії Польщі неможливо і так само ряд проблем, які стосуються України, повинні розроблятися в координації з роботами в Польщі, — стверджував він, наприклад, на засіданні Вченої ради інституту 24 лютого 1958 р. — Ми... навіть не використовуємо того досвіду, який зараз в Польській республіці є. Ми не можемо вивчати далі історію України без історії Молдавії, Чехословаччини, Угорщини. Треба добиватись нам випуску одного збірника українсько-угорського, українсько-польського тощо та притягнути до цієї справи істориків наших та інших»⁴. І вже 1964 р. побачив світ збірник статей «Українсько-угорські історичні зв'язки» за редакцією Ф.П. Шевченка.

З іменем Ф.П. Шевченка пов'язані витoki традицій славістичних студій відділу, передусім досліджень місця й ролі України в історії міжслов'янських зв'язків. У своїй статті «О состоянии изучения связей украинского народа с другими народами» (1959) учений наголошував: «Общность происхождения, языковое родство, никогда не прекращавшиеся политические, экономические и культурные связи между славянскими народами способствовали тому, что в их среде никогда не угасали идеи единения и дружбы. Изучение истории любого славянского народа без его взаимосвязей и взаимовлияния с другими славянскими народами невозможно и ненаучно, это касается и истории украинского народа, [которая] тесно переплетается с историей русского, белорусского, польского, чешского и всех других славянских народов»⁵.

Славістичні студії традиційно посідали вагоме місце у творчому доробку самого Ф.П. Шевченка. Результатом багатолітніх досліджень

ученого з історії українсько-російських взаємин стала публікація у 1959 році багато в чому знакової для вітчизняної історіографії монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», на базі якої він у 1963 р. в Москві захистив докторську дисертацію. Багато уваги вчений приділяв проблемам історичних зв'язків українців із зарубіжними слов'янами, про що свідчать його публікації: «Серби і болгари в українському козацькому війську XVII–XVIII ст.» // «Питання історії та культури слов'ян». — К., 1963; «Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» // «Історичні зв'язки слов'янських народів». — К., 1963; «Сторінки українсько-чорногорських зв'язків у XVIII ст.» // «Тези доповідей VI української славістичної конференції». — Чернівці, 1964 та ін. У вересні 1963 року на V Міжнародному з'їзді славістів у Софії Ф.П. Шевченко виступив з доповіддю «Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVI–XVIII ст.», що була опублікована окремою брошурою.

Ф.П. Шевченко здійснював потужну науково-редакційну роботу в галузі історії країн Центрально-Східної і Південної Європи. Зокрема, він був членом редколегії збірника документів «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трёх томах». — М., 1953; збірника статей до V Міжнародного конгресу славістів «Історичні зв'язки слов'янських народів». — К., 1963; «Славістичного збірника». — К., 1963 тощо. Вчений завжди тримав руку на пульсі подій, що відбувалися в науковому житті зарубіжних слов'янських країн. Так, 1963 року в третьому випуску збірника «Міжслов'янські літературні взаємини» він опублікував рецензію на книгу словацького українознавця М. Неврли «Т.Н. Ševčenko, revolučný básnik Ukrajinu» (Батислава, 1960), в якій проілюстровано широку популярність творчості Кобзаря у Чехії та Словаччині. На сторінках «Українського історичного журналу», першим головним редактором якого став Ф.П. Шевченко (1957–1972), публікувалися його рецензії на дослідження польських колег: Владислава А. Серчика «Koliszczyzna». — Kraków, 1968 (УІЖ, 1968, № 12); Єжі Льовеля «Polska, jakiej nie znamy. Zbior reportaży o mniejszościach narodowych». — Kraków, 1970 (УІЖ, 1971, № 2); Лешека Подгородецького «Zarys dziejów Ukrainy». — Warszawa, 1976, t. I-II (УІЖ, 1978, № 5); а також рецензія на видання Ягеллонського університету — збірник праць за редакцією Мечислава Карася і Антонія Подрази «Ukraina. Terazniejszosc i przeszosc». — Kraków, 1970 (УІЖ, 1971, № 11). До речі, саме з ініціативи головного редактора вже з перших номерів «Українського історичного журналу» в ньому було відкрито дві спеціальні рубрики із всесвітньої історії — «Українці за кордоном» та «Історія зарубіжних країн», в яких друкувалися статті як співробітників відділу історії країн народної демократії, так і вчених з

інших наукових установ і навчальних закладів України та зарубіжних країн. Загалом за перші десять років існування «Українського історичного журналу» на його сторінках було опубліковано близько 100 наукових статей із всесвітньої історії, переважна більшість з яких стосувалася історії країн Центрально-Східної Європи⁶.

Наукові дослідження Ф.П. Шевченка виходили друком у Польщі, Румунії, Угорщині, Німеччині, Чехословаччині, Болгарії. На думку О. Апанович, саме через визнання вченого у світовому науковому співтоваристві його не наважилися звільнити з Інституту історії АН УРСР у часи ганебних переслідувань української інтелігенції, що розпочалися 1972 року⁷.

У відділі історії країн народної демократії наприкінці 1940-х — на початку 1960-х років також починали свою наукову діяльність такі згодом відомі історики-славісти як І.Ф. Євсєєв, В.І. Клоков, І.М. Мельникова, І.А. Петерс, П.М. Калениченко, С.М. Пархомчук, І.М. Кулинич, П.С. Сохань, І.Т. Лісевич, В.У. Павелко, М.В. Знаменська, В.В. Павленко та ін. Наприклад, В.І. Клоков, працюючи з 1955 р. у відділі, 1962 р. захистив докторську дисертацію «Боротьба народів слов'янських країн проти німецько-фашистських загарбників», яка була першою узагальнюючою працею в історіографії того часу з цієї проблематики. І.М. Мельникова, перейшовши у відділ у 1957 р. з московського Інституту слов'янознавства, у 1961 р. захистила докторську дисертацію на тему «Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму в 1924–1929 рр.», джерельну базу якої склали вперше введені до наукового обігу документи з архівів Києва, Москви, Ужгорода, Братислави, Праги. Матеріали дисертації лягли в основу індивідуальної монографії вченої, що побачила світ наступного року і справила значний вплив на подальший розвиток вітчизняної історіографії, оскільки за її прикладом почали з'являтися аналогічні дослідження з новітньої історії країн Центрально-Східної і Південної Європи. Новітній історії Чехословаччини були присвячені книги І.А. Петерса «Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки Другої світової війни» (К., 1959) і «Чехословацко-советские отношения (1918–1934)» (К., 1965). У 1966 р. захистив докторську дисертацію «Співробітництво Української РСР і Польської Народної Республіки (1944–1960 рр.)» І.Ф. Євсєєв, яка теж вийшла друком окремими монографіями в Україні і Польщі. Ще у 1956 р. в Празі була опублікована монографія українського вченого «З історії Закарпатської України (1944–1945)». У 1966 р. вийшла з друку книга іншого полоніста відділу — П.М. Калениченка «1000-ліття Польської держави», який у 1956 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Прогресивна польська еміграція в

СРСР в роки Другої світової війни». Болгаристика була представлена захищеною у 1958 р. кандидатською дисертацією І.М. Кулиничка «Становище і боротьба робітничого класу Болгарії на початку ХХ ст. (1907–1912 рр.)», монографією П.С. Соханя «Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова» (К., 1962).

Слід наголосити, що в ті часи, в умовах ідеологічного протистояння доби «холодної війни» історія слов'янських народів, балканських країн, а також російська та радянська історія стала справжнім полем битви. Історія була, по суті, додатком до політичної пропаганди. Не випадково перші дослідження науковців відділу були присвячені міжнародному значенню «Великої жовтневої соціалістичної революції», її впливу на розвиток революційного руху в слов'янських та інших зарубіжних країнах, виконанню «інтернаціональної місії» Червоної армії у роки Другої світової війни — звільненню народів Європи від фашизму, формуванню комуністичних партій та їх приходу до влади на заключному етапі війни, втіленню ідей «пролетарського інтернаціоналізму» в процесі народно-демократичних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи і утворення світової соціалістичної системи, взаємодії цих країн в рамках «соціалістичної співдружності», міжнародним відносинам «нового типу» та іншим подібним пріоритетним темам марксистської історіографії. Утім з часом їхня увага зосередилася на більш конкретних проблемах внутрішньої історії держав цього європейського регіону, а також на розвитку історичних зв'язків і співробітництва з ними України. Звичайно, й у ті часи історик був активним творцем наукової проблеми, яку він досліджував. Тому будь-яка історична концепція або теорія має релятивний характер. Утім, історик не може бути вільним від цінностей культури, політичної ситуації, в рамках яких він живе й працює. За радянських часів важко було звільнити дослідження історії від впливу домінуючих тоді суспільно-політичних цінностей та монополії офіційної ідеології. Для української академічної історіографії характерною в ті часи була «радянська за формою та національна за змістом» практика історіописання. Разом з тим, незважаючи на надмірну заідеологізованість і прокомуністичну спрямованість, притаманну в ті часи усій радянській історіографії, славістичні студії відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР відрізнялися багатою й різноплановою джерельною базою, в тому числі зарубіжного походження, і стали основою певних концепцій і узагальнень щодо закономірностей і особливостей історичного розвитку країн Центрально-Східної Європи.

Повоєнне десятиліття було позначене великою кількістю проведених наукових сесій, конференцій, дискусій та нарад, у тому числі й міжнародних, активну участь в яких брали співробітники відділу історії країн

народної демократії. Примітним явищем стали візити до Інституту історії АН УРСР закордонних істориків, передусім з «країн народної демократії» — Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Зокрема, у 1961 р. гостями Інституту були декан філософсько-історичного факультету Софійського університету Дмитро Ангелов, директор Чехословацько-Радянського інституту (м. Братислава) Йозеф Грозієнчик, завідувач відділу загальної історії Інституту історії Чехословацької Академії наук Іржі Кржижек⁸. Натомість і провідні співробітники Інституту (Ф.П. Шевченко, І.Ф. Євсєєв, П.М. Калениченко, В.І. Клоков, С.М. Пархомчук, І.А. Петерс, І.М. Мельникова, П.С. Сохань та ін.) дістали можливість брати участь у закордонних міжнародних конференціях та виїжджати в зарубіжні країни соціалізму для роботи в архівах і бібліотеках. Наприклад, 1957 р. в Чехословаччині протягом місяця перебував В.І. Клоков, який ознайомлювався з архівними матеріалами про збройну боротьбу чехів і словаків проти німецько-фашистських загарбників у роки Другої світової війни, а П.М. Калениченко і І.Ф. Євсєєв перебували в науковому відрядженні в ПНР, де упродовж місяця працювали в польських архівах над матеріалами для своїх планових тем і докторських дисертацій⁹. У 1959 р. для участі в міжнародних конференціях та наукових з'їздах і роботи в зарубіжних архівах до Братислави і Праги виїжджали наукові співробітники відділу історії країн народної демократії В.І. Клоков, І.А. Петерс та І.М. Мельникова¹⁰. Це сприяло налагодженню міжнародних зв'язків Інституту історії АН УРСР та більш широкому введенню українськими істориками до наукового обігу здобутків зарубіжної історіографії та оригінальних архівних джерел і нових документальних зарубіжних матеріалів.

Отже, у період діяльності відділу історії країн народної демократії (з 1963 р. — відділу нової і новітньої історії зарубіжних країн) в Інституті історії АН УРСР були започатковані й закладені досить міцні підвалини історичних досліджень зі всесвітньої історії, зокрема з полоністики, богемистики, болгаристики, а також з історії міжнародних відносин та історичних зв'язків і співробітництва України зі слов'янськими країнами Центральної та Південно-Східної Європи.

Другий період від середини 1960-х до кінця 1980-х рр. в історії відділу був «епохою» члена-кореспондента АН УРСР Ірини Миколаївни Мельникової (1918–2010), яка з 1965 р. очолювала відділ історії зарубіжних соціалістичних країн, а з 1985 по 1988 роки — відділ історії та міжнародних відносин соціалістичних країн. Тоді ще домінувало оптимістичне бачення комуністичного майбутнього. Хід історії «передбачався» на основі марксистко-ленінського методологічного арсеналу, який К. Поппер розкритикував у праці «Злиденність історизму» (1957), яка зі

зрозумілих причин тоді була недоступна гуманітаріям СРСР. Адже в їхніх працях фактично причини історичних подій виводилися з їх наслідків. Об'єктом дослідження були переважно колективістські форми суспільного устрою, суттю яких є віра в можливість перетворень суспільства на засадах тотальної політичної практики. Тому пріоритетними темами наукових розробок співробітників відділу були проблеми класової боротьби, соціально-економічного розвитку, формування і зміцнення провідного становища робітничого класу і керівної ролі комуністичних партій в соціалістичних перетвореннях у країнах Центрально-Східної Європи тощо.

Водночас, важливим напрямом досліджень у відділі стало вивчення ролі та місця Української РСР у системі співпраці СРСР із країнами «соціалістичної співдружності», започатковане публікацією у 1965 р. колективної монографії «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны», присвяченої періоду 1945–1965 років. Оригінальність цієї праці полягала насамперед у тому, що на прикладі України було вперше у радянській історіографії широко, із залученням нових документальних зарубіжних матеріалів показано участь союзної республіки у співробітництві Радянського Союзу з країнами соціалізму. У 1974 р. вийшла в світ ще одна колективна монографія «На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами», в якій досліджувану проблему доведено хронологічно до 1970 року. Авторів цієї праці — І.М. Мельникову, І.М. Кулиничу, П.С. Соханю було удостоєно премії Академії наук УРСР ім. Д.З. Мануїльського.

Кінець 1960-х — 1970-ті рр. визначався процесом поступового підвищення наукової кваліфікації співробітників відділу. У буремному для європейської історії 1968 р. І.А. Петерс захистив докторську дисертацію «Чехословацько-радянські відносини 1918–1938 рр.». У 1970 р. докторську дисертацію на тему «Великий Жовтень і революційна боротьба польських трудящих (1917–1920 рр.)» захистив П.М. Калениченко, у 1973 р. — П.С. Сохань на тему «Економічне, науково-технічне та культурне співробітництво СРСР і НРБ та участь в ньому Української РСР (1944–1970 рр.)». Було захищено також низку кандидатських дисертацій: у 1968 р. — В.У. Павелко на тему «Співробітництво Радянської України і Чехословацької Соціалістичної республіки в галузі культури (1945–1965 рр.)», у 1971 р. — М.В. Знаменською на тему «Діяльність громадських організацій Української РСР по зміцненню дружби і співробітництва з європейськими соціалістичними країнами», у 1975 р. — В.В. Павленко на тему «Солідарність трудящих Радянської України з революційною боротьбою робітників і селян Болгарії. 1923–1934 рр.)», у 1977 р. —

С.В. Віднянським на тему «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині та підвищення його ролі в суспільно-політичному житті країни (1969–1975 рр.)».

Проблематика захищених у цей період дисертаційних досліджень наукових співробітників відділу історії зарубіжних соціалістичних країн і опублікованих ними індивідуальних та колективних монографій свідчить про розширення хронологічних, країнознавчих і тематичних рамок науково-дослідницької роботи відділу. 1977 р., наприклад, була надрукована велика колективна праця співробітників відділу «За дружбу з країною Великого Жовтня», предметом дослідження якої вперше в радянській історіографії стала діяльність масових громадських організацій — спілок і товариств дружби й культурного співробітництва з СРСР у Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Югославії, їх соціальні функції, основні напрями й форми діяльності та місце в суспільно-політичному житті європейських соціалістичних країн. А вивченню й узагальненню майже двадцятип'ятирічного досвіду розвитку руху споріднених міст і областей соціалістичних країн і участі в ньому громадськості України була присвячена інша колективна монографія — «Породненные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма», що побачила світ у 1980 р. і стала першим в СРСР комплексним дослідженням з цієї тематики.

Наукова розробка актуальних у той період проблем історії і міжнародних відносин соціалістичних країн здійснювалась відділом у співробітництві з ученими інших установ України, істориками Москви, Мінська, Вільнюса, Кишинева, а також зарубіжних соціалістичних країн. 1967 року на базі відділу було створено Наукову координаційну раду АН УРСР із питань історії європейських соціалістичних країн (голова — І. М. Мельникова), яка до кінця 1980-х років тісно співпрацювала з понад 150 істориками академічних наукових установ та вишів України — фахівцями в галузі історії зарубіжних країн соціалізму і розвитку світової системи соціалізму. Окрім того, у відділі проходили наукове стажування чимало істориків із різних регіонів України, що сприяло підготовці та успішному захисту ними кандидатських і докторських дисертацій із всесвітньої історії, зокрема з історії слов'янських країн. Серед них, наприклад, успішно захистили докторські дисертації І.М. Гранчак, В.І. Худаняч та Г.І. Шманько з Ужгорода, В.П. Чугайов, М.Н. Швагуляк та Л.О. Зашкільняк зі Львова, А.С. Зав'ялов з Дніпропетровська, М.Д. Дихан з Одеси, М.М. Алексієвець з Тернополя, П.П. Брицький з Чернівців, В.П. Колесник із Луцька та деякі інші науковці. Своєю чергою, співробітники відділу стажувалися або виїжджали на консультації в академічні

установи історичного профілю до Москви, здійснювали наукові відрядження до зарубіжних країн соціалізму.

Координації зусиль науковців у дослідженні актуальних проблем новітньої історії країн Центрально-Східної Європи сприяв міжвідомчий науковий збірник «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн» (відповідальний редактор — чл.-кор. АН УРСР І.М. Мельникова), який видавався відділом історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР у 1975–1989 рр. (вийшло 14 випусків) і був на той час чи не єдиним в Україні періодичним науковим виданням з всесвітньої історії, добре відомим і за кордоном.

У 1980-ті рр. домінуючою стала тенденція до самовизначення національно-регіональних історіографічних шкіл у країнах Східної Європи. Історики УРСР були залучені до міжкультурних контактів у академічній спільноті. За пропозицією І.М. Мельникової до Плану багатостороннього співробітництва Академії наук УРСР і академій наук східноєвропейських держав на 1981–1985 рр. було включено тему «Історичні зв'язки України з країнами Центральної й Південно-Східної Європи», у виконанні якої разом з українськими брали участь болгарські, угорські, німецькі, польські й чехословацькі вчені.

У 1983 р. у Києві за активної участі Інституту історії АН УРСР відбувся ІХ Міжнародний з'їзд славістів, проведення якого співпало із загостренням ідеологічного протистояння у світі. Правда, й за цих умов співробітники відділу дотримувалися класичного марксистського підходу до дослідження доступних архівних джерел, про що свідчать представлені ними на ньому теми доповідей: «Национальное и интернациональное в социалистических культурах славянских народов» (І.М. Мельникова і І.М. Кулинич), «Научно-техническая интеллигенция славянских стран: пути формирования, источники пополнения, место в современной структуре социалистического общества» (І.А. Петерс), а також підготовлений співробітниками відділу до ІХ Міжнародного з'їзду славістів збірник наукових статей «Украина во взаимосвязях славянских народов». Помітними у цьому контексті стали також колективна монографія «Сотрудничество общественных организаций стран социализма» (К., 1983) та кандидатські дисертації В.М. Даниленка «Економічне й науково-технічне співробітництво Югославії з країнами-членами РЕВ (1964–1980)» і О.В. Шевченко «Радянсько-болгарське співробітництво в галузі підготовки кадрів спеціалістів (70-ті рр.)», захищені у 1983 р.

Наступного 1984 р. чеський дисидент Мілан Кундера написав есе «Трагедія Центральної Європи» (Польщі, Угорщини й Чехословаччини), які є частиною «Західної Європи», тимчасово поневоленої СРСР. Такі протилежні концептуальні оцінки новітнього історичного досвіду роз-

витку країн центральноєвропейського регіону стимулювали новий виток ідеологічної конфронтації. Постає проблема доведення самостійності країн радянської сфери впливу, в тому числі й у міжнародних відносинах. Ця тенденція віддзеркалилася навіть на перейменуванні у 1985 р. відділу історії зарубіжних соціалістичних країн на відділ історії та міжнародних відносин соціалістичних країн, а при ньому було створено сектор історії міжнародних зв'язків України на чолі з членом-кореспондентом АН УРСР П.С. Соханем, що сприяло поглибленню досліджень з історії участі України у міжслов'янських взаєминах. Зокрема, відомими за межами України були тоді монографічні дослідження П.С. Соханя, присвячені історії українсько-болгарських зв'язків та ролі Болгарії у співдружності країн соціалізму, узагальнюючі праці за науковою редакцією І.М. Мельникової, серед яких на особливу увагу заслуговують колективні монографії «Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества» (К., 1987) і «Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества» (К., 1987), підготовлений спільно з чеськими та словацькими істориками збірник наукових праць «Украинско-чехословацкие интернациональные связи» (К., 1989) та спільний українсько-болгарський проект «Дорогами дружбы: дослідження і спогади» (К., 1989), збірник наукових праць «Культурні та суспільні зв'язки України з країнами Європи» (К., 1990), а також монографії В.В. Павленко «Участь Української РСР у радянсько-болгарському співробітництві» (К., 1985), О.В. Павлюченка «Россия и Сербия 1988–1903 гг. (дипломатические отношения, общественные связи)» (К., 1987), В.М. Даниленка і П.С. Соханя «Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945–1970» (К., 1988) та С.В. Віднянського «Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества» (К., 1989), в якій, зокрема, автор намагався відійти від застарілих стереотипів і спрощень у висвітленні складних процесів кризового розвитку країн соціалізму, і яку рецензенти оцінили як «вклад у вивчення важливої теоретичної й практичної проблеми — інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя в сучасних умовах» і «своєрідну спробу в переломний період розвитку країн-членів РЕВ розкрити роль і місце робітничого класу цих країн у той час, коли нагромаджувалися складні сучасні проблеми, які почали розв'язуватися в процесі значних змін у державах Східної Європи»¹¹.

Значний фактичний матеріал з історії відносин країн Центрально-Східної Європи у післявоєнний період містять також підготовлені у 1980-ті роки співробітниками відділу історичні хроніки найважливіших подій розвитку дружби й співробітництва СРСР і ряду країн соціалізму, зокрема літописи радянсько-болгарських, радянсько-польських і радянсько-чехословацьких відносин.

У цілому, опубліковані у другій половині 1960-х — 1980-ті рр. співробітниками відділу праці, незважаючи на їх надмірну заідеологізованість і прокомуністичну спрямованість, притаманну в ті часи усій радянській історіографії, стали основою певних наукових концепцій, серйозних узагальнень щодо ролі історичних традицій у відносинах між народами Центрально-Східної Європи для сучасності та особливостей участі окремих республік СРСР, зокрема України, масових громадських організацій, творчих спілок у міжнародних відносинах, а головне — підготували ґрунт для подальшого поглибленого вивчення питань всесвітньої історії та міжнародних відносин в Україні. Зокрема, науковий заділ цього періоду і професійний кадровий потенціал відділу свідчив про формування у ньому потужного країнознавчого напрямку досліджень, у тому числі славістичних студій.

Із проголошенням незалежності України і реформуванням суспільно-політичних відносин у молодій державі перед українськими істориками постало складне завдання визначення перспективної проблематики і оновлення методологічної складової історичних досліджень, зокрема в галузі вітчизняної історії, у тому числі історії міжнародних зв'язків України й українського народу, їх місця та ролі в європейській історії і у всесвітньо-історичному процесі в цілому. Йшлося не лише про «нове бачення» історії України, але й про інтеграцію історії України у всесвітню, європейську історію і розвиток досліджень власне із всесвітньої історії, зокрема з історії зарубіжних країн, до складу яких входили українські землі, а також участі України в міжнародних відносинах, історії та ролі національних меншин України і української діаспори в міжнародних зв'язках України тощо. Особлива роль у виконанні цих нових завдань в Інституті історії України НАН України відводилась відділу історії міжнародних зв'язків України, який у 1991 р. очолив автор цих рядків.

Здобуття незалежності України започаткувало новий, сучасний етап у розвитку Інституту історії України НАН України в цілому та відділу історії міжнародних зв'язків України зокрема. Розпочалася велика й складна робота із вдосконалення і перебудови методологічних засад науково-дослідницької діяльності, зміни наукових пріоритетів, пошуку нових актуальних і малодосліджених у вітчизняній історіографії напрямів і тем, підготовці молодих наукових кадрів для роботи у відділі, відновленню його науково-координуючої ролі з проблем всесвітньої історії в Україні та міжнародних наукових зв'язків, зокрема з академічними установами й ученими країн Центрально-Східної Європи, які в процесі посткомуністичних трансформацій взяли рішучий курс на «повернення до Європи».

Загалом останнє десятиліття ХХ ст. стало часом переосмислення історичного досвіду розвитку країн центрально-східноєвропейського регіону

в новітній час. Це актуалізувало дослідження співробітників відділу, які займалися вивченням малорозроблених питань міжвоєнного і повоєнного розвитку країн Центрально-Східної Європи, значення культури, ролі окремих особистостей в історії суспільного й цивілізаційного розвитку, а також висвітленням історичного досвіду розвитку громадянського суспільства і постсоціалістичної трансформації у країнах цього регіону та їхнього досить швидкого «повернення до Європи», зокрема успішної реалізації євроінтеграційних прагнень. До того ж, після 1991 р. українська історіографія проблем новітньої історії країн Центрально-Східної Європи вже стає неоднорідною. Поступово відходить «традиціоналістський» радянський підхід до наукового аналізу. Домінуючим стає «ревізіонізм», спрямований, зокрема, на розвіювання історичних міфів та стереотипів.

З початку 1990-х років, наприклад, у рамках комплексної теми «Україна і Європа: історичні традиції взаємин та проблеми співробітництва на сучасному етапі» відділ продовжував дослідження актуальних проблем з історії міжнародних зв'язків України, а також розпочав вивчення питань становлення зовнішньої політики незалежної Української держави і формування її пріоритетів на міжнародній арені, серед яких особливе місце належить поглибленню на нових засадах двосторонніх відносин із сусідніми та іншими країнами Європи. Показником нової й різнопланової проблематики відділу стали підготовка й видання оригінальних наукових збірників «Україна в європейських міжнародних відносинах» (К., 1998) та «З історії міжнародних зв'язків України: Наука, освіта (XIX — 30-ті роки ХХ ст.). Збірник документів і матеріалів.» (К., 1999), а також монографічних досліджень М.М. Варварцева, С.В. Віднянського, М.С. Держалюка, Т.І. Єременко, І.Т. Лісевича, А.Ю. Мартинова, В.В. Павленко, О.В. Павлюченка, І.М. Кулиничка і Н.В. Кривець, присвячених маловивченим питанням з історії італійської, польської, німецької національних меншин в Україні, міжвоєнної української еміграції у Болгарії, Польщі й Чехословаччині та українському питанню в країнах Центрально-Східної Європи, історії і сучасному стану міжнародних зв'язків України.

На нових методологічних засадах відділом були продовжені, зокрема, традиції славістичних досліджень. Йдеться про болгаристику, відділівські традиції якої підтримала В.В. Павленко, яка у 1996 р. захистила докторську дисертацію «Українсько-болгарські взаємини 1917–1939» та продовжила досліджувати проблему українських військовополонених, інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України й Болгарії. У відділі продовжився розвиток полоністики та богемістики. Зокрема, Т.І. Зарецька у 1994 р. видала монографію «Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст.». Плідно у сфері полоністики працював І.Т. Лісевич, чия остання прижиттєва монографія «У відблиску

польських багнетів: життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень–червень 1920)» (К., 2002) стала яскравим прикладом новаторського підходу до досліджень повсякденної історії. У 1994 р. С.В. Віднянський опублікував книжку «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945)», а у 1997 р. захистив докторську дисертацію на тему «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині» і у 1998 р. видав монографію «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939)» (у співавторстві з М.М. Вегешем). Українсько-чесько-словацькі культурні зв'язки в мівоєнний період досліджувала І.В. Євсєнко, яка у 1996 р. захистила кандидатську дисертацію з цієї теми. Балканістика була представлена науковими працями, в яких висвітлені різні періоди історії зв'язків югослов'янських народів з Україною. О.В. Павлюченко у 1992 р. видав монографію «Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ — поч. ХХ століть)», а згодом захистив на цю тему докторську дисертацію. К.В. Колибанова у 1993 р. опублікувала книгу «Українсько-сербські культурні зв'язки ХVІІІ ст.». І взагалі, тематика міжкультурних зв'язків слов'янських народів стала ключовою в науково-дослідницькій роботі відділу.

1991 року було засновано новий міжвідомчий збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», який з часом перетворився на авторитетний науковий щорічник з історії міжнародних відносин та всесвітньої історії у незалежній Україні, добре відомий і за її межами, зокрема в країнах Центрально-Східної Європи, завдяки своїм ґрунтовним і різноплановим публікаціям. Про їх тематичну спрямованість свідчать, зокрема, різноманітні рубрики, що оновлюються з кожним новим випуском збірника (на сьогодні вийшло 23 його випуски): «Україна в міжнародних відносинах», «Україна і зарубіжний світ», «Дипломатична історія», «Європейський Союз і Україна», «Українці в світі», «Проблеми всесвітньої історії», «Європейські дослідження», «Новітня історія країн Європи», «Країни Центрально-Східної Європи в ХХ столітті», «Славістичні студії», «Студії з германістики», «Студії з елліністики», «3 історії країн Азії, Африки та Америки», «3 історії національних меншин та діаспори», «Питання методології та джерелознавства», «Історіографічні огляди» та ін. В останній з них, наприклад, були надруковані розгорнуті рецензії на навчальний підручник для вузів харківських істориків-славістів «Історія західних і південних слов'ян: ХХ століття». — Харків, 1998 (вип. 8), монографії М.М. Кріля «Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867». — Львів, 1999 (вип. 9), Є.П. Пугача «История Словакии». — Харьков, 2013 (вип. 23) та деякі інші славістичні видання. Крім наукових

співробітників відділу, авторами статей збірника виступають історики-всесвітники інших наукових установ та вишів України, а також зарубіжні вчені.

У результаті розширення тематики й удосконалення концептуальних засад науково-дослідної роботи, активізації науково-координаційної діяльності й міжнародної співпраці відділу 1996 року його було перейменовано на відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин, що, безумовно, викликало певне корегування планів науково-дослідницьких робіт, зокрема посилення уваги співробітників відділу до новітньої історії країн Центрально-Східної Європи.

З 2000 р., наприклад, у відділі розпочалася робота над новою комплексною темою «Європа і Україна: загальне і особливе в культурно-цивілізаційному розвитку та міжнародних взаєминах у ХХ столітті», що передбачала на нових методологічних засадах і основі досягнутого рівня історичної інформації наукове вивчення й узагальнення основних подій і явищ європейської історії ХХ ст., зокрема новітньої історії Центрально-Східної Європи, тобто регіону, в якому відбувався історичний розвиток України та який робив безпосередній та опосередкований вплив на долю і суспільну свідомість українців.

Серед вагомих результатів виконання цієї теми стали участь співробітників відділу у підготовці узагальнюючих наукових видань — «Все про Україну» (У 2-х тт. — К., 1998) і «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (К., 2001), «Державотворчий процес в Україні 1991–2006» (К., 2007), а також ювілейні видання до 10-ї річниці незалежності України — тематичний випуск наукового збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (Вип. 10. — К., 2001), присвячений складному процесу формування основних принципів і визначення пріоритетних напрямів зовнішньої політики України й розгляду основних проблем і досягнень її молоді дипломатії на міжнародній арені, а також анотована історична хроніка у двох частинах «Україна і Європа (1990–2000 рр.)» (2001), яка на широкій джерельній базі розкриває процес становлення й розвитку міжнародних відносин України з країнами Центральної й Південно-Східної Європи (Част. 1) і західноєвропейськими державами — членами Європейського Союзу (Част. 2) за десять років її незалежності. З цієї ж проблематики співробітниками відділу була підготовлена ще одна колективна праця «Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003)» (К., 2004), яка була рекомендована Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. У 2014 р. вийшла з друку друга частина цієї хроніки, присвячена періоду 2004–2007 рр. Не менш корисним для студентів і всіх,

хто цікавиться історією міжнародних зв'язків українського народу, є і видані відділом 5 випусків (останній, 6, готується до друку) енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах» (К., 2009–2014), який містить чимало цікавих і маловідомих фактів з історії участі України в міжслов'янських взаєминах.

Осмисленню європейських цінностей з точки зору їхнього універсалізму, який є важливою складовою миротворчої діяльності ООН, присвячена монографія «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» (К., 2006), яка написана С.В. Віднянським та А.Ю. Мартиновим. Цими ж авторами підготовлена цікава праця про основні передумови, етапи, характер, проблеми та перспективи європейського інтеграційного процесу «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу». Її оригінальність полягає насамперед у тому, що авторами на загальному тлі історичного й геополітичного розвитку Європи подана ґрунтовна оцінка внеску окремих історичних особистостей, у тому числі представників слов'янських народів, у складний процес кристалізації європейської ідеї про єдність та її реального втілення. Мабуть не випадково книга витримала два видання (К., 2009, 2011).

Активну участь співробітники відділу взяли у підготовці фундаментального академічного видання — 10-ти томної «Енциклопедії історії України», в якому ними підготовлені сотні статей-ґасел з історії, культури і міжнародних взаємин слов'янських народів і країн. Зокрема, відомий словацький науковець, іноземний член НАН України, професор Микола Мушинка в рецензії на це унікальне видання високо оцінив вміщені в ньому статті з богемістики та словакістики і ролі визначних чехів і словаків в українській історії. Співробітники відділу (С.В. Віднянський та А.Ю. Мартинов) є співавторами новаторського посібника для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів «Історія Центрально-Східної Європи» за редакцією Леоніда Зашкільняка (Львів, 2001), членами редколегій багатьох фахових наукових видань з історії, у тому числі славістичних і міжнародних — «CARPATICA — CARPATICA» (Ужгород), «Україна-Європа-Світ» (Тернопіль), «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць» (Кам'янець-Подільський), «Дриновський збірник» (Харків-Софія), «Історичний часопис з богемістики і словакістики» (Ужгород), «Rossika. Nauchnye issledovaniya po rusistike, ukrainistike, belorusistike» (Прага), «Slovek a spolocnost'» (Кошице) та інш.

Велике значення відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин надає відновленню й розвитку міжнародної наукової співпраці, участі в

роботі й проведенні міжнародних наукових конференцій. Зокрема спільно з Інститутом суспільних наук Словацької академії наук проведено українсько-словацький науково-практичний семінар із питань становища й розвитку національних меншин в Україні і Словаччині (Ужгород, 1996), з Музеєм історії м. Сату-Маре (Румунія) та Ужгородським національним університетом — міжнародну наукову конференцію «Румунсько-українські відносини: історія і сучасність» (Сату-Маре, 1998), з Інститутом Т.Г. Масарика Академії наук Чеської Республіки — Першу українсько-чеську науково-теоретичну конференцію «Масариківські читання» (Київ, 1998), з Інститутом історії Угорської Академії Наук — міжнародну наукову конференцію «Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення» (Київ, 2005), з Інститутом суспільних наук САН і Університетом Матея Бела (м. Банська-Бистриця) — міжнародну наукову конференцію «Методологічні й концептуальні питання дослідження історії русинів та українців у Центрально-Східній Європі» (Стара Лесна, Словаччина, 2014) тощо. Відділ виступив ініціатором створення двосторонніх комісій істориків України і зарубіжних країн, зокрема українсько-словацької, українсько-угорської, українсько-болгарської, бере участь у наукових заходах, організованих Українським комітетом славістів (участь у роботі 5 останніх Міжнародних з'їздів славістів у Братиславі, Кракові, Любляні, Охриді, Мінську, проведенні Днів науки Македонії в Україні у 2012 р. в Харкові тощо) і Національним комітетом по вивченню країн Південно-Східної Європи.

Нарешті, показником ефективності науково-дослідницької роботи відділу, перейменованого у 2012 р. у відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України, є, зокрема, і той факт, що за роки української незалежності у ньому було підготовлено й успішно захищено 35 дисертації з всесвітньої історії та міжнародних відносин, у тому числі 11 докторських — О.В. Павлюченком (1993), М.С. Держалюком (1995), В.В. Павленко (1996), С.В. Віднянським (1997), М.М. Вегешем (1998), М.І. Павленком (2000), І.І. Вовканичем (2001), М.П. Матьовкою (2002), А.Ю. Мартиновим (2008), Т.Г. Рендюком (2012), В.Ю. Годлевською (2014) та 24 кандидатських — І.В. Євсеєнко (1996), А.Ю. Мартиновим (1997), К.Ю. Бацаком (1998), А.В. Шиловой (1998), В.Л. Самчук (1999), Т.С. Сергієнко (2003), Ельгуль Хасаном (2003), О.А. Іваненко (2004), Т.Ф. Герасимчук (2005), С.В. Шабельцевим (2005), В.В. Піскіжовою (2006), Є.А. Перепелицею (2007), В.В. Химинцем (2007), В.А. Степановим (2008), І.І. Боровцем (2009), О.І. Гончаренком (2009), Н.М. Буглай (2009), І.С. Стрикун (2010), Є.В. Донченко (2011), Л.В. Янчук (2011), В.О. Калінчик (2011), Ю.В. Кошій (2011), Е.І. Балогою (2013), Ю.В. Вяловою (2015), понад половини з яких стосувалися славістичної тематики

(історії і зовнішньої політики Білорусі, Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Чехії і Словаччини, балканських країн).

У травні 2006 р. відділ виступив ініціатором проведення розширеного засідання Вченої ради Інституту історії України НАН України з обговорення теми «Історична славістика в Україні: традиції, сучасний стан та перспективи дослідження», в якому взяли участь провідні вітчизняні історики-славісти. Зокрема, з науковими доповідями на ньому виступили: завідувач кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка, професор Л.О. Зашкільняк — «Історична славістика в системі сучасних історичних досліджень», декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету, професор С.А. Копилов — «Головні етапи розвитку вітчизняної історичної славістики нового часу», завідувач кафедри археології та історії слов'янських народів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, професор М.А. Журба — «Проблеми викладання слов'янської історії у вищих навчальних закладах України», завідувач кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор В.І. Яровий — «З досвіду підготовки вітчизняних вузівських підручників з історії слов'янських народів» і завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, професор С.В. Віднянський — «Регіональний підхід до вивчення всесвітньої історії на прикладі новітньої історії Центрально-Східної Європи».

Після конструктивного обговорення доповідей Вченою радою Інституту було ухвалено рішення, в якому, зокрема, з метою поглиблення славістичних досліджень в Україні наголошувалось на необхідності: заснувати в Інституті історії України НАН України міжвідомчий науковий щорічник «Українська історична славістика»; налагодити співробітництво Інституту з Київським славістичним університетом, Рівненським інститутом слов'янознавства КСУ та відповідними кафедрами інших вищів України з метою спільної розробки славістичної проблематики і підписати з ними конкретні угоди про наукову співпрацю; сприяти створенню й діяльності спільних комісій істориків України і слов'янських країн; зокрема Болгарії, Польщі, Словаччини, Чехії і південнослов'янських країн; забезпечити активну участь українських істориків-славістів у роботі XIV Міжнародного з'їзду славістів і своєчасне видання їх наукових доповідей.

Разом з тим, на цьому засіданні обговорювалася низка методологічних проблем, зокрема, що таке слов'янський компонент або культурний феномен, чи можна говорити сьогодні про існування «слов'янського світу», «слов'янської ментальності», і взагалі, постало принципове питання, чи

виправданим є термін «історична славістика» як окремий напрям сучасної історичної науки?

Виходячи зі змісту терміну, можна уявити, що йдеться про окремий історичний феномен сучасної дійсності — вивчення «слов'янської цивілізації», «слов'янського світу». Але чи існує такий феномен сьогодні? Є сучасні країни, спільноти, народи, котрі характеризуються культурно-цивілізаційними, етнонаціональними чи політико-державними вимірами. Але чи є підстави говорити про присутність серед них окремої «слов'янської спільноти», чи «слов'янського союзу»? Вчені фіксують лише елементи слов'янської спільноти в мові, традиціях, фольклорі, етнографії, які є результатом збереження і передачі певних культурних надбань далекого минулого, коли формувався слов'янський етнос. Увесь історичний процес, що його пройшли слов'янські народи, засвідчує поступове «затухання» загальнослов'янських традицій, їх модернізацію внаслідок різноманітних релігійних, культурних і соціально-політичних впливів, а сьогодні — ще під впливом світової глобалізації та загальноєвропейської інтеграції. А ці глобальні й регіональні інтеграційні процеси базуються не на національному, а швидше за все, на наднаціональному (чи інтернаціональному) принципі. Вони ведуть, серед іншого, не лише до зростаючої єдності економічного, культурно-духовного й повсякденного життя людства, а й спричиняють «поступове усталення незнаних досі культурним традиціям явищ синхронізації культуротворчих процесів, конвергенції та наступу тотального уніформізму»¹².

«Слов'янський світ», чи точніше, слов'янські народи, що розташовані на перехресті цивілізацій, чи, відповідно до тверджень С. Хантінгтона, — на культурно-цивілізаційному зламі, нині більшою мірою серед інших європейських народів відчувають на собі вплив зовнішнього — глобалізаційного, інтеграційного фактора. Причому неупереджений погляд на розвиток цих процесів у слов'янських країнах говорить наймовірніше про негативні тенденції й небезпеки, які містить у собі дилема цивілізаційного переходу, ніж про якесь інтегративне творення в їх взаємовідносинах.

Нині слов'янський світ — багато в чому дезінтегроване, периферійне співтовариство, окремі частини якого сепаратно дрейфують за різними висями геополітичних координат і навіть до різних культурно-цивілізаційних типів. Це — калейдоскоп країн і народів з різною, інколи протилежною геополітичною й культурно-цивілізаційною орієнтацією, що нерідко знаходяться у напружених і навіть ворогуючих (як явно, так і підспудно) відносинах. В його рамках існують хіба що регіональні чи ситуативні союзи — своєрідні групи країн «за інтересами». Наприклад, міжнародне політичне об'єднання центральноєвропейських країн «Више-

градська група» (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина) або економічне — Центральноєвропейська асоціація вільної торгівлі (ЦЕФТА), східноєвропейський союз Росія — Білорусь, а також євразійські об'єднання СНД, ГУАМ, ЄврАзЕС тощо. Однак, що показово, жодне із цих регіональних чи субрегіональних об'єднань (можливо, за виключенням досить специфічного російсько-білоруського союзу) не закладено на ідеї слов'янської чи іншої національно-державної єдності. Більше того, в наявності є етнополітичний і геополітичний парадокс — хоча на Європейському континенті домінує тенденція об'єднання держав і народів, насамперед в рамках ЄС, слов'яни Центральної, Східної та Південно-Східної Європи протягом останньої чверті століття політично й культурно-національно автоматизувалися, а на Балканах і Сході України дійшли до крайньої межі — воєнного протистояння. А вступ у 2004 і 2007 рр. лише частини слов'янства (Польщі, Чехії, Словаччини, Словенії і Болгарії) до Європейського Союзу загрожує додатковим поділом слов'янських народів на «більш європейські» і «менш європейські».

Отже, слов'янський світ фактично розчинився в християнсько-європейській цивілізації, сповідуючи її культурно-ціннісні орієнтації. Навіть один із провідних радянських і російських славістів, директор Інституту слов'янознавства і балканістики РАН В.К. Волков, який трагічно загинув у 2005 р., в одній з останніх своїх робіт вимушений був визнати: «У слов'янському середовищі переважають центробіжні процеси, котрі набули достатньо стійкого характеру. Таке «розбігання по національним квартирам» можна назвати «ентропією слов'янського світу»¹³.

У зв'язку з цим варто нагадати, що В. Волков, як і більшість славістів у Російській Федерації, був прихильником російської «православної цивілізації» як «субрегіональної» по відношенню до європейської християнської цивілізації, ідеї, котра неминуче веде до євразійства і східнослов'янської єдності, що уявляється майже виключно як «російська цивілізація» або т. зв. «русский мир». При цьому є цілком зрозумілим, що більшість західних і південних слов'янських народів до неї не потрапляють. Тому ще більш дивним виглядає концепція становлення і розвитку в умовах глобалізації й європейської інтеграції т. зв. Союзу слав'янських держав (ССД) з можливим лідерством в ньому України як серединної держави слов'янського світу, яку оприлюднили в інтернеті у 2012 р. вітчизняні науковці Е. Афонін, А. Мартинов і В. Патраков¹⁴. Реанімація ідеї всеслов'янства, яка співвідноситься з романтизмом, має, на нашу думку, цілком помітні політичні асоціації — створення противаги європейським вимірам, цінностям і збереження потужного центру світового розвитку на чолі з Росією, який, на думку російських геополітиків, повинен протистояти США і Європі, з одного боку, і Китаю — з

іншого. А реалізація такої концепції безперечно вимагає ідеологічного й історичного обґрунтування. Але чи має це відношення до історичної науки?

Отже, історична славістика як окремий напрям, пов'язаний із вивченням історії і культури низки країн і народів Європи, не має сьогодні особливих підстав ні в об'єкті, ні в предметі дослідження. Вивчення історії слов'янських країн так чи інакше вписується в історію європейського регіону — Центральної, Східної і Південно-Східної Європи, де слов'янські народи складають значну, але не єдину частину населення. Тож вивчати їх доводиться не стільки в слов'янському контексті, скільки в етнополітичному, з врахуванням інтересів і прагнень національних спільнот, де ці інтереси можуть не стільки співпадати, скільки вступати у конфлікт. Саме це ми й спостерігаємо сьогодні у політичному житті, де на противагу європейським орієнтирам намагаються протиставити архаїчні слов'янофільські гасла з явним чи прихованим політичним підтекстом. Ось чому свого часу, у 2001 р., авторський колектив істориків-славістів на чолі з проф. Л. Зашкільняком видав інноваційний навчальний посібник для вишів під назвою «Історія Центрально-Східної Європи» як альтернативу численним виданням з історії південних і західних слов'ян.

Інша справа славістика в цілому. Тут є конкретні об'єкти досліджень — мови, елементів давньої спільності у культурі і ментальності, прояви в матеріальній і духовній культурі. Але історичний аналіз виступає при цьому неодмінним супутником осмислення культурного контексту минулих епох переходу від традиційних до модерних суспільств. Історія є неодмінним компонентом славістичних студій, що дозволяє краще зрозуміти специфіку становлення мови, літератури та культури слов'янських народів, а, значить, і проникнути у світ свідомості людей минулого. У цьому аспекті уся славістика безперечно має історичний характер. Без історичних знань не обійтися ні філологам, ні культурологам, так само, як історикам не оминати їхніх здобутків у вивченні минулих станів суспільної свідомості.

Отже, підсумовуючи дискусію на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії України НАНУ і після неї у фахових виданнях, можна стверджувати, що в процесі історичного розвитку слов'янських народів у новий і особливо новітній час відбувається поступове, але тривале й стійке утвердження загальноєвропейських демократичних й гуманістичних цінностей та орієнтацій, котрі чинили й чинять переважний вплив на суспільну свідомість людей. За таких обставин історична славістика потрібна насамперед для розуміння давніх подій, але коли йдеться про історію національну, чи соціальну, політичну, то вже архаїчно-слов'янська візія минулого мабуть не придатна для дослідження, і історики

вимушені абстрагуватися від «слов'янської» проблематики, приділяючи більшу увагу неетнічним соціальним, культурним, загальнолюдським, громадянським та іншим чинникам.

У 2000 р. вже згадуваний нами В.К. Волков у статті «Слов'янська ідея» і російська національна самосвідомість» стверджував, що «ідею «слов'янської взаємності» рано здавати в архів. Можна прогнозувати її відродження, звичайно, у нових формах. Такий же висновок слід зробити і щодо «слов'янської ідеї» в Росії. Вона продовжує залишатися складовою частиною національно-державницьких інтересів Російської Федерації»¹⁵. Але саме Російська Федерація, анексувавши у 2014 р. Автономну Республіку Крим і розпочавши війну на Сході України (а у свій час підтримавши авторитарний шовіністичний режим С. Мілошевича в Югославії) практично забила останніх цвях в домовину цієї ідеї, принаймні у її російському великодержавницькому розумінні. І якщо і можна говорити про перспективу ідей слов'янської ідентичності й єдності, то лише після того, як усі (крім Росії) або абсолютна більшість слов'янських народів і держав увійде до Європейського Союзу, хоча само членство не гарантує прогресу у цивілізаційному плані, але воно створює для цього сприятливі умови. При цьому слов'яне не повинні розгубити у ЄС накоплені віками свій скарб, адже сьогодні слов'янська ідея — це новий рівень відкритості для інших етнокультурних співтовариств, взаємовпливи національних культур, збереження традицій, слов'янської ментальності та гуманістичних цінностей, що особливо важливо в епоху глобалізації.

---

¹ Див.: *Копилов С.А.* Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII — початок XX ст.). — Кам'янець-Подільський, 2005.

² *Віднянський С.* Слов'янські народи в європейському інтеграційному процесі: проблеми збереження культурних традицій і національної ідентичності // *Слов'янські обрії: доповіді XV Міжнародного з'їзду славістів.* — К., 2013. — Вип. 6, ч. 1. Мовознавство. — С. 167.

³ Див.: *Волков В.К.* Научная деятельность и перспективы развития Института славяноведения РАН // *Новая и новейшая история.* — 2004. — № 3. — С. 21–30.

⁴ «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. І. Джерела. — К., 2004. — С. 514–515.

⁵ Там само. — С. 519–520.

⁶ *Віднянський С.В.* Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // *Український історичний журнал.* — 2007. — № 6. — С. 168.

⁷ *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко: Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. — К., 2000. — С. 135.

⁸ *Кравченко Г.П.* Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР з зарубіжними країнами (1960–1961 рр.) // Український історичний журнал. — 1962. — № 2. — С. 153–154.

⁹ *П.М.* Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР із зарубіжними істориками в 1957 р. // Український історичний журнал. — 1958. — № 2. — С. 152.

¹⁰ *Кравченко Г.П.* Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1959 р. // Український історичний журнал. — 1960. — № 3. — С. 167.

¹¹ Див.: Український історичний журнал. — 1990. — № 4. — С. 149–152.

¹² *Сюта Б.* Глобалізаційні процеси як чинник периферизації музичної культури слов'янських країн // Слов'янські обрії: доп. міжнар. з'їзду славистів. 10.09–16.09.2008, охрид, Республіка Македонія: доп. — К., 2008. — Вип. 2. XIV. — С. 701.

¹³ *Волков В.К.* Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. — М., 2000. — С. 290.

¹⁴ *Афонин Э.* Союз славянских государств: становление и развитие в условиях глобализации (архетипическая парадигма) / Э. Афонин, А. Мартынов, В. Патраков. — Режим доступу: <http://afonined.livejournal.com/525423.html>

¹⁵ *Волков В.К.* Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. — С. 367.

Рассматриваются основные этапы, приоритетные направления и тенденции развития славистических исследований в Институте истории Украины НАН Украины, начатые в 1947 г. созданием отдела всеобщей истории и истории славян. Анализируются вклад ведущих историков-славистов института — Ф.П. Шевченка, В.И. Клокова, И.Н. Мельниковой, П.М. Калениченка, П.С. Соханыя и других в становление и развитие отечественной богемистики, балканистики, болгаристики, полонистики и межславянских взаимосвязей, современные проблемы и перспективы исторической славистики.

Ключевые слова: *Институт истории Украины НАН Украины, историческая славистика, этапы, направления, проблемы и тенденции развития.*

The article stipules on the main stages, priority approaches and development tendencies of the Slavonic studies in the Institute of History of Ukraine (National Academy of Sciences of Ukraine) initiated in 1947 by establishment of the Department of General History and Slavic History, National Academy of Sciences of Ukraine. It is analyzed the impact of major prominent historians — Slavonic scholars of the Institute: F. Shevchenko, V. Klokova, I. Melnykova, P. Kalenychenko, P. Sohanya. etc. in the establishment and development of national Bohemian, Bulgarian and Polish studies as well as interSlavonic relations, contemporary issues and perspectives of historic Slavonic studies.

Keywords: *Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, historic Slavonic studies, stages, area of research, approaches, issues and development tendencies.*